שאלת זמנו של ספר יואל

שחריה גרשוני*

ראשי פרקים:

1. מיקום הספר בתרי עשר
2. שם הנביא
3. הרעב הגדול
4. המקדש והעם
5. אי–אזכור המלך
6. עמק יהושפט
7. קיומם של היוונים
8. אירוע ליקוי החמה
9. סיכום

דבר ידוע הוא שכדי לפרש את הנבואה יש צורך להכיר את הדרכים שבהן העבירו הנביאים את המסר לשומעיהם: הצגות[1], סגנון שירי המושך את הלב[2], טכסיסים רטוריים[3] וכו' – זוהי תורת הרטוריקה. אך הכרת **ההיסטוריה** שבה נאמרה הנבואה, חשובה לא פחות. ביאור נבואה על רקע תקופתה הוא נצרך ביותר, כדי להבין את הנבואה על בוריה. פירוש נבואה שאינו על רקע זמנה יחטיא את מטרתה (המלאה).

---

* תושב קרית ארבע, בוגר מחזור כ"ט (תש"ס). מורה, עורך 'עלוני ממרא'.

1 ראה, למשל: מלכים א' י"ג ג', ירמיה י"ט א'–ב', יחזקאל ה' א'.

2 ראה, למשל: ישעיה ל"ב ט"ו, ל"ג א' ועוד (כמעט) ללא סוף.

3 ראה, למשל, ירמיהו ל"ו.

כדי לנסות לתארך את הספר, עלינו למצוא עוגנים שונים בכתוב. להלן ננסה לעמוד על מספר עוגנים כאלה, והם אלה שיהיו נקודות הציון שלנו בניסיון לעמוד על זמנו של הנביא יואל[4].

מיקום הספר בתרי-עשר

מקומו של הספר הוא בין הושע לבין עמוס. המיקום של יואל בספר תרי עשר יכול להיות שיראה על זמנו, שכן תחילת הספר (חוץ מיואל) הם ראשוני הנביאים: הושע, עמוס ולאחר מכן מיכה. בסוף הספר הם אחרוני הנביאים: חגי, זכריה ומלאכי. נחום, חבקוק וצפניה. בסדר זה יש בעיה עם עֹבדיה, יונה – ויואל. אין לומר, שהסדר הוא טכני, היינו: מרובה פרקים קודם למועט, שהרי ספר עמוס שלאחריו מרובה ממנו בהיקפו, על כורחנו הסידור הוא כרונולוגי. כלומר, זמנו של יואל הוא אחר הושע[5].

אך כנגד הבנה זו ניתן לראות שהעריכה נבעה גם מקשרים אסוציאטיביים בין הספרים. לדוגמא, יש קשר אסוציאטיבי בין סוף יואל (ד' ט"ז) לבין תחילת עמוס (א' ב'). כך גם בין סוף מיכה (ז' י"ח–כ') לתחילת נחום (א' ב'). הסיבה לכך יכולה להיות, אפוא, שסדר הספרים ואמירתו בעל–פה נקבעו לפי הזיכרון האסוציאטיבי.

שם הנביא

חז"ל במדרש גרסו כי יואל הוא בנו של שמואל, שגם לו היה בן בשם זה:

> "מבני שמואל 'ויהי שם בנו הבכור יואל ושם משנהו אביה' (שמואל א' ח' ב'). רבנין אמרי: מה זה רשע, אף זה רשע. ר' יודן אמר בשם ר' סימון: לבסוף עשו תשובה, ולכך נקרא שמו 'ושני' (דברי הימים א' ה' י"ג) שנשתנו למעשים טובים, ולכך זכו לרוח הקדש, הדא הוא דכתיב: דבר ה' אשר היה אל יואל בן פתואל זה שמואל. למה נקרא שמו פתואל? שפיתה להקב"ה בתפלתו"[6]

---

[4] חשוב לציין שבמאמר זה התייחסתי, כמקובל במסורת עם ישראל, אל ספר יואל כאל ספר אחד. לא כאן המקום לדון בכך, למרות שתיתכן השפעה על תיארוך הספר.

[5] מ' זר כבוד, בתוך: 'ספר יעקב גיל', ירושלים תשל"ט, עמ' 139. אם כי לפי האמור בסדר עולם רבה (פרק כ'), שיואל, נחום וחבקוק התנבאו באותה תקופה, מדוע לא יופיע יואל לאחר נחום?

[6] במדבר רבה י' ה'. רש"י מזכיר דעה זו בפתיחתו לפירושו ליואל. הרב שלמה מן ההר ('שמעתין' גליון 100, ירושלים תש"ן, עמ' 109) טוען כי רד"ק אינו מזהה את פתואל עם שמואל, אבל מאפשר להבין כי זו התקופה. מצודת דוד (בפתיחתו לפירושו ליואל) מזהה את פתואל עם שמואל, אך לפי טענת הרב מן ההר, הוא אינו מקבל את התקופה של שמואל ולכן נראה לפי זה שהכוונה לצאצא של שמואל.

אלא שלמרות גישתם הידועה של חז"ל לאחד אישים שונים בעלי אותו שם[7], הרי במקרה שלפנינו, בשם "יואל" נקראו שלושה עשר אישים במקרא: החל מבנו של שמואל[8], ועד אישים מתקופת שיבת ציון[9]. לעומת זאת, נזכר השם פתואל רק בספרנו[10], לכן נזקקים חז"ל להסביר מדוע שונה שמו של שמואל. ראב"ע דוחה את האפשרות הזו:

"אין לנו דרך לדעת דורו, ולפי הפשט איננו בן שמואל. ודע כי כל נביא שיזכיר שם אביו היה נכבד, ואם היה אבי אביו נכבד יזכיר שניה'[ם], כמו 'צפניה בן כושי בן גדליה בן אמריה בן חזקיה' (צפניה א' א'), עד שהגיע אל הנכבד שהוא חזקיה המלך"[11]

ראב"ע לא מנמק דחייתו, אבל אפשר לעמוד עליה – מקומו של יואל בקובץ תרי-עשר[12]. מהמיקום בספר תרי עשר (אם אכן הסידור בספר הוא כרונולוגי), יואל אינו יכול להיות בנו של שמואל. דבריו של ראב"ע על שמו של הנביא ושם אביו, מצוטטים מתוך הגמרא[13] האומרת כי כל נביא שמוזכר שם אביו, הוא נביא בן נביא. כלומר, גם פתואל היה נביא. עוד אומרת הגמרא שם כי כל נביא שלא מוזכר שם מקומו, היה מירושלים[14]. דעה זו יכולה להסתדר עם מקומו של יואל, שברור שהוא בסביבות ירושלים[15]. עוד נקודה מעניינת היא

---

7 כך למשל אנחנו מוצאים באגדה ששמעי מאבותיו של מרדכי, הוא הוא שמעי שקילל את דוד בברחו מפני אבשלום בנו (מגילה י"ג ע"א). דוגמא נוספת, מני רבות, היא זהותו של חירם: "רבנן אמרי חירה (בראשית ל"ח א') הוא חירם שהיה בימי דוד (מלכים א' ה' ט"ו) ...רבי יהודה ב"ר סימון אמר חירם אחר היה (יחזקאל כ"ח), על דעתהון דרבנן חיה קרוב לאלף ומאתים שנה, ועל דעתיה דר' יהודה חיה קרוב לחמש מאות שנה" (בראשית רבה פ"ה).

8 כך נראה על פי דברי הימים א' ו' י"ח, שנקרא על שם אחד מאבותיו של שמואל (שם פסוק כ"א).

9 נחמיה י"א' ט, לדעתו של זר כבוד, הוא מעולי ששבצר ; עזרא י' מ"ג.

10 אמנם בתרגום השבעים מופיע השם Bxvonil, כשם אבי רבקה – בתואל הארמי. ראה גם את דברי המדרש, המתייחס ליואל כאילו שם אביו הוא פתואל ובתואל בעת ובעונה אחת: "רבנן אמרו: למה נקרא שמו פתואל? שהיה מתפתה ומסלסל בשערו כבתולה" (מדרש תהילים מזמור פ').

11 בפתיחתו לפירושו ליואל. ראה גם את התקפתו כנגד "איחוד" דומה, בפתיחתו לספר הושע.

12 לפי זר כבוד (שם). אמנם ייתכן שראב"ע נמשך אחר סברתו כי מדובר בתקופת יהושפט (כפי שנסביר להלן), ולכן הוא לא מקבל את האפשרות כי יואל הוא בן שמואל. מה גם שהסברו של זר כבוד, לא יצליח להסביר את הצורך בהמשך דבריו של ראב"ע (זר כבוד אכן לא מצטט את המשכו).

13 מגילה י"ד ע"א.

14 כלל זה אינו מוחלט, על זה העיר האברבנאל (בהקדמתו לתרי עשר), שהרי בהושע לא נזכר שם עירו, ולדעת חז"ל היה מנחלת ראובן (פסיקתא דרב כהנא כ"ד). גם יונה לא נזכר שם עירו, וחז"ל זיהו אותו עם יונה מגת החפר (ירושלמי סוכה פ"ה ה"א). האברבנאל עצמו מתרץ, שייתכן, שישבו בירושלים, גם אם לא נולדו בה.

15 מ"ד קאסוטו (אנציקלופדיה מקראית, כרך ג', ירושלים תשכ"ה, ערך 'יואל', ס' יואל', עמ' 575) מביא דעה מספר Viate prophetarum הטוענת כי מוצאו של יואל היה משבט ראובן. קאסוטו שיער כי הדעה הסתמכה על זיהוי יואל עם יואל המוזכר בדברי הימים א' ה' ח', אך הוא שלל דעה זו, בעיקר בגלל הקשר ההדוק בין יואל לירושלים וסביבתה. מסקנה זו עולה מכך שישראל אינה נזכרת כלל בנבואותיו – ולעומת זאת, פעמים

שיואל כלל לא מזכיר מלך בנבואתו (ועל כך נעמוד בנפרד, להלן), והרי, יואל בן שמואל חי בתקופת טרום המלוכה. אך אם מדובר על בן שמואל, הרי מוזכר במפורש שהיה שופט בבאר שבע[16]. אם אכן נראה קשר בין יואל לתקופת ספר שמואל, מעניין יהיה לראות את הצעתו של גד הנביא (בשם ה', כמובן) לדוד לשנות רעב[17].

הרעב הגדול

תיאור הרעב הגדול שהיה, הביא את רש"י לתארך את זמן נבואתו של יואל לפי רעב אחר שמתואר במקרא. נקודת ההנחה של רש"י היא שלא ייתכן שיהיה רעב כל כך הרבה זמן ולא יוזכר בשום מקום אחר במקרא:

"וֵאֲלִישָׁע דִּבֶּר אֶל הָאִשָּׁה אֲשֶׁר הֶחֱיָה אֶת בְּנָהּ לֵאמֹר: 'קוּמִי וּלְכִי אַתְּ וּבֵיתֵךְ וְגוּרִי בַּאֲשֶׁר תָּגוּרִי, כִּי קָרָא ה' לָרָעָב וְגַם בָּא אֶל הָאָרֶץ שֶׁבַע שָׁנִים'. וַתָּקָם הָאִשָּׁה וַתַּעַשׂ כִּדְבַר אִישׁ הָאֱלֹהִים, וַתֵּלֶךְ הִיא וּבֵיתָהּ וַתָּגָר בְּאֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים שֶׁבַע שָׁנִים. וַיְהִי מִקְצֵה שֶׁבַע שָׁנִים וַתָּשָׁב הָאִשָּׁה מֵאֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים, וַתֵּצֵא לִצְעֹק אֶל הַמֶּלֶךְ אֶל בֵּיתָהּ וְאֶל שָׂדָהּ"[18]

על רעב זה אומר רש"י: "הוא הרעב אשר היה בימי יואל בן פתואל"[19]. כאמור לעיל, אם נתייחס לרעב בתור אינדיקציה, ניתן גם ליחס את הרעב לרעב שהיה בתקופת דוד.

הצעה חדשה שלי תמשיך את אותו קו מחשבה, ותקדים את יואל לכל הנביאים המוכרים לנו. ניתן לומר, לפי קו זה, כי יואל ניבא בתקופת **השופטים**!

נביא בתחילה את התיאור, ואחר כך ננסה לנתחו בהקשר נבואתו של יואל:

"וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל הָרַע בְּעֵינֵי ה', וַיִּתְּנֵם ה' בְּיַד מִדְיָן שֶׁבַע שָׁנִים. וַתָּעָז יַד מִדְיָן עַל יִשְׂרָאֵל, מִפְּנֵי מִדְיָן עָשׂוּ לָהֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַמִּנְהָרוֹת אֲשֶׁר בֶּהָרִים וְאֶת הַמְּעָרוֹת וְאֶת הַמְּצָדוֹת. וְהָיָה אִם זָרַע יִשְׂרָאֵל, וְעָלָה מִדְיָן וַעֲמָלֵק וּבְנֵי קֶדֶם וְעָלוּ עָלָיו. וַיַּחֲנוּ עֲלֵיהֶם

רבות נזכרים ציון והר ציון (כגון, יואל ב' א, ט"ו, כ"ג; ג' ה'; ד' כ"א), ירושלים (כגון ג' ה'; ד' א', ו', י"ז, כ'), ויהודה (כגון ד' א', ו', י"ח, כ'), ראה גם שם א' י"ג.

16 מסתבר שהכוונה לבאר שבע הדרומית, ולא לגלילית. בין כך ובין כך, המיקום אינו קרוב לירושלים.

17 שמואל ב' כ"ד י"ג, השווה דברי הימים א' כ"א י"ב (וראה שו"ת הרשב"א ח"א תשובה י"ב).

18 מלכים ב' ח' א'–ג'. וראה גם מהרש"א תענית ה' ע"א ד"ה בימי יואל.

19 מלכים שם. דעה זו מוזכרת בין דעות אחרות גם בפתיחתו של רש"י לפירושו ליואל ובפירושו לתענית ה' ע"א ד"ה 'אמר ליה' (אם כי, ככל הנראה אין זה פירושו של רש"י, עיין במהר"ץ חיות בפתיחתו למסכת תענית ובחשק שלמה שם ו' ע"א ובמראה כהן שם ב' ע"א, ואכמ"ל), כמו גם בפירוש הרד"ק, התולה דעה זו בשם 'יש אומרים'. יצויין כי רש"י (ביואל) ורד"ק מייחסים רעב זה לתקופת **יהורם** מלך ישראל, אך לפי פשט הכתובים כלל לא ברור מיהו אותו 'המלך'.

וַיַּשְׁחִיתוּ אֶת יְבוּל הָאָרֶץ עַד בּוֹאֲךָ עַזָּה, וְלֹא יַשְׁאִירוּ מִחְיָה בְּיִשְׂרָאֵל וְשֶׂה וָשׁוֹר וַחֲמוֹר. כִּי הֵם וּמִקְנֵיהֶם יַעֲלוּ וְאָהֳלֵיהֶם וּבָאוּ כְּדֵי אַרְבֶּה לָרֹב, וְלָהֶם וְלִגְמַלֵּיהֶם אֵין מִסְפָּר וַיָּבֹאוּ בָאָרֶץ לְשַׁחֲתָהּ. וַיִּדַּל יִשְׂרָאֵל מְאֹד מִפְּנֵי מִדְיָן, וַיִּזְעֲקוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל ה׳.

וַיְהִי כִּי זָעֲקוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל ה׳ עַל אֹדוֹת מִדְיָן, וַיִּשְׁלַח ה׳ אִישׁ נָבִיא אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר לָהֶם: ׳כֹּה אָמַר ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אָנֹכִי הֶעֱלִיתִי אֶתְכֶם מִמִּצְרַיִם וָאוֹצִיא אֶתְכֶם מִבֵּית עֲבָדִים. וָאַצִּל אֶתְכֶם מִיַּד מִצְרַיִם וּמִיַּד כָּל לֹחֲצֵיכֶם, וָאֲגָרֵשׁ אוֹתָם מִפְּנֵיכֶם וָאֶתְּנָה לָכֶם אֶת אַרְצָם. וָאֹמְרָה לָכֶם אֲנִי ה׳ אֱלֹהֵיכֶם לֹא תִירְאוּ אֶת אֱלֹהֵי הָאֱמֹרִי אֲשֶׁר אַתֶּם יוֹשְׁבִים בְּאַרְצָם וְלֹא שְׁמַעְתֶּם בְּקוֹלִי״[20]

תיאור הרעב בספר, הוא חריג ביותר – ׳ותעז יד מדין על ישראל׳, ׳מפני מדין עשו להם ישראל את המנהרות בהרים...׳, ׳והיה אם זרע ישראל... ועלו עליו׳, ׳וישחתו את יבול הארץ׳, ׳ולא ישאירו מחיה לישראל׳, ׳וידל ישראל מאד׳, ויבאו בארץ לשחתה׳, ׳חֹבט חטים בגת, להניס מפני מדין׳[21]. תיאור רעב כזה יכול להתאים לשיטתו של רש״י, שאם היה רעב נוסף היינו מכירים אותו בצורה מפורשת, ולא בעקיפין ע״י נבואתו של יואל. עוד נוסיף כי חלק מהביטויים המופיעים ביואל מזכירים באופן מפליא את הביטויים שבפרקנו:

״כי גוי **עלה** על ארצי, עצום **ואין מספר**״[22] – ביטוי ה׳עלייה על׳ מזכיר את הביטוי ״**ועלה** מדין ועמלק ובני קדם **ועלו עליו**״[23]. ביטוי נוסף הוא ׳אין מספר׳ המתייחס לארבה שאין לו מספר או לאוייב הדומה לארבה[24]: ״ובאו כדי ארבה לרֹב ולהם ולגמליהם **אין מספר**״[25], ״נֹפלים בעמק כארבה לרֹב, ולגמליהם **אין מספר**״[26]. עניין הארבה הוא נקודה חשובה, שכן בתיאור הרעב בספר מלכים (או בספר שמואל) כלל לא מוזכרת הסיבה לרעב, בניגוד למקרה שבפרקנו, שבו מוזכר במפורש האויב, הדומה לארבה, וגורם לרעב. דמיון נוסף הוא ׳שבע שנים׳ של שעבוד שקיים בפרקנו, כמו אורך תקופת הרעב שמציע רש״י לזהות עם הרעב שמתאר יואל[27].

---

20 שופטים ו א–י.

21 שם פסוק י״א. הדגש הוא על חיבוט החיטים (השווה רות ב׳ י״ז וישעיה כ״ח כ״ז) בגת, ולא בגורן כדי שהמדינים לא יגלו גם את מיעוט התבואה הנותרת.

22 יואל ו׳ א׳.

23 שופטים ו׳ ג׳.

24 לא נעמוד כאן על השאלה האם יואל מנבא על ארבה או על אויב בכמויות של ארבה.

25 שופטים ו׳ ה׳.

26 שם ז׳ י״ב, והשווה: ״כי רבו **מארבה ואין להם מספר**״ (ירמיה מ״ו כ״ג), וכן: ״אמר ויבא **ארבה** וילק **ואין מספר**. ויאכל כל עשב בארצם״ (תהילים ק״ד ל״ד–ל״ה).

27 אמנם ראוי לציין שכלל לא מוזכר בכתובים אורך תקופת הרעב בימי יואל.

נקודת חשובה נוספת היא שבכל ספר שופטים, רק בתיאור מצבו הכלכלי הקשה של ישראל, מוזכרת נבואה, מאת 'איש נביא'[28]. היותו של יואל נביא הקודם לכל הנביאים (למעט משה, כמובן), יכולה לקבל סימוכין מהנאמר במדרש:

"לפי שאמר משה לישראל דברים קשים: "מזי רעב ולחֻמי רשף... מחוץ תשכל חרב" (דברים ל"ב כ"ד–כ"ה), "ובחו̇רב הקצפתם" (שם ט' ח'), "ממרים הייתם" (שם ט' ז', כ"ד; ל"א כ"ז), חזר ואמר להם דברים של נחומים: "וזאת הברכה" (שם ל"ג א'). וכן אתה מוצא ביואל שאמר להם תחלה דברים קשים: "ההיתה זאת בימיכם... עליה לבניכם ספרו... יתר הגזם אבל הארבה" (יואל א' ב'–ד'), חזר ואמר להם דברים של נחומים: "ושלמתי לכם את השנים" (שם ב' כ"ה), **וממנו** למדו כל הנביאים, וכן הושע תחלת דבריו אמר..."[29]

מנגד, נקודת התורפה בהצעה זו היא ברורה: חסרונו של **בית ה'** המוזכר כל כך הרבה פעמים בנבואת יואל[30], שלכאורה כלל לא היה קיים בתקופת השופטים, אלא רק משכן. אמנם גם באותה תקופה נקרא המשכן 'בית ה'' – "ואת בית ה' אנכי ה̇לך"[31], אך קשה להניח שביטויים כגון 'בין האולם ולמזבח' (יואל ב יז) יכלו להתקיים עוד טרם בניית המקדש.

אכן, האמת ניתנה להיאמר, כי כל ההצעה הזו לקבוע את זמן יואל לספר שופטים, איננה רצינית; אלא שהצגתה נועדה בעיקר להוכיח כי היא **אינה רעה מכל הצעה אחרת שהועלתה עד כה במחקר**. לכל ההצעות יש חסרונות ויתרונות, וכולן נשענות (לפחות בצורה חלקית) על משענת קנה רצוץ.

המקדש והעם

תיאור המקדש בספר יואל[32] מצביע בצורה חדה על קרבתו של יואל למקדש. אלא שאין בקביעה זו כמעט כלום, שכן לאחר קביעה זו ניתן לשאול האם המקדש קיים בזמנו

---

[28] שם ו' ח'. בכל המקרים האחרים שבהם מקבל עם ישראל מסר מה', הדרך היא שאלה בה' (א' א'; כ' י"ח, כ"ג, כ"ח) או מלאך ה' (ב' א'–ד'; ו' י"ב–כ"ג). על נביא בספר שופטים ראה גם השערתו של הרב יעקב מדן, "מה חרי האף הגדול הזה – עיון בפרשת פילגש בגבעה", 'מגדים' גליון נ', אלון שבות התשס"ט, עמ' 123.

[29] ספרי דברים פיסקה שמ"ב. אמנם השווה למקורות מקבילים (מדרש תנאים לדברים ל"ג א' פסיקתא זוטרתא דברים פרשת וזאת הברכה ס"א ע"ב), בהם נאמר כי מי שלמדו ממנו שאר הנביאים (כולל יואל) הוא משה רבנו. אך מהסדר שבו סודר המדרש בספרי, נראה כי אפשר לטעון את הטענה.

[30] א' ט', י"ג–י"ד; ד' י"ז–י"ח. אמנם, יש שיטות (כפי שנראה להלן) שטוענות כי זמנו של יואל היה לאחר חורבן בית ראשון, אבל אז כבר יש את מה להזכיר, בניגוד לתקופה בה טרם נבנה בית ה'.

[31] שופטים י"ט י"ח.

[32] א' ט', י"ג–י"ד; ד' י"ז–י"ח.

של יואל או שמא יואל מתאר מציאות הקרובה לזמן החורבן ועדיין מציינת את מקום המקדש והמציאות ששררה בו (שהרי עד היום, אפילו, אנו מכנים את ההר שעליו שכן בית ה' 'הר הבית')? גם אם נענה לשאלה זו בחיוב, עדיין יש לשאול האם יואל חי בתקופת בית ראשון (אמצעיתה או סופה) או אולי בימי אחרוני הנביאים, בתחילת תקופת בית שני?

נראה שיש דעות בחז"ל המצביעות שיואל ניבא בזמן שבית המקדש היה קיים (בלי קשר לזיהוי יואל בתקופות שונות): "שכן מצאנו שעשת התבואה בימי יואל לחמשה עשר יום וקרב ממנה העומר"[33]. אכן, כאמור, משמע מהספר שבית המקדש קיים, והדבר שולל את האפשרות שיואל ניבא בתקופת החורבן[34]. אך מאידך, מפרק ד' פסוקים א'–ו' משמע שתושבי יהודה וירושלים נמצאים בגולה, ושאוצרות המקדש נבזזו על ידי הגויים (כלומר, המקדש כבר נחרב).

בירמיה (מ"א ה') מוזכר כי כחודשיים לאחר החורבן באים "אנשים משכם, משִׁלוֹ ומשומרון" שרצו להביא מנחה ולבונה להביא בית ה', אך בדרך שמעו על החורבן והם כבר מגיעים כאבלים. הרד"ק (שם) מתקשה במה שחודשיים אחר החורבן הם עדיין לא שמעו על החורבן, ולכן הוא מסביר שהם כן שמעו על החורבן, אך חשבו שעדיין אפשר להקטיר קטורת. על פניו הסברו של הרד"ק קצת דחוק, שאם אכן כך מדוע באו האנשים קרועי בגדים, הרי כבר ידעו לפני כן על חורבן הבית? נראה שעם ישראל לא קיבל את החורבן. ולמרות שהם שמעו שבית המקדש נחרב, הם ניסו בכל זאת להקריב קרבנות (או רק קטורת וכו').

גם ביואל, כל הפסוקים המזכירים את המקדש מדברים על מנחות ונסכים בלבד. אם הנ"ל נכון, אפשר לתארך את יואל גם לתקופת החורבן. גם לדעה זו יש בסיס בדברי חז"ל: "א"ר חננה בריה דר' אבא, בשמונה מקומות כת' 'יאמר אלהיכם', כנגד שמונה נביאים שנתנבאו לאחר בית המקדש, ואילו הן: יואל, עמוס, צפניה, חגי, זכריה, ומלאכי, יחזקאל, וירמיה"[35].

---

[33] תלמוד ירושלמי שקלים פ"ו הלכה ב', וכן שם תענית פ"א הלכה ב'. גם בתלמוד הבבלי (תענית ה' ע"א) מופיע תיאור דומה: "בימי יואל בן פתואל... נמצא העומר... קרב מתבואה של אחד עשר יום".

[34] לפי תיארוך המחקר: 587 לפנה"ס – חורבן הבית, עד 538 לפנה"ס – הצהרת כורש [* אין כאן המקום להיכנס לסוגיית השוואת תיארוכי המחקר עם תיארוכם של חז"ל, ועיין במאמרו של הרב יעקב מדן ב'מגדים' גליון י"ד].

[35] פסיקתא דרב כהנא ט"ז. בין החוקרים, להבדיל, לדעה כי יואל ניבא בימי החורבן, שותפים קפלרוד ורודולף (S.A.. Kapelrud, Joel Studies, Uppsala 1948 , 'מקרא לישראל – יואל', מ' כוגן, ת"א תשנ"ה, עמ' 9); שמאלהאור, למשל, סבר שיואל ניבא במקביל לעמוס (J. Schmalohr, Das Buch des Propheten Joel ,Munster 1922).

לכאורה קל יותר לומר כי יואל התנבא בתחילת ימי בית שני[36]: הרי יואל מתייחס בעיקר לבני יהודה. בעיניו, היושבים ביהודה והיושבים בירושלים הם מושגים כמעט זהים. לפיכך, קל להניח שמדובר על ימי הבית השני.

יואל כלל לא מתייחס לאשור ולבבל, כלומר, אלו ממלכות שכבר עברו ובטלו מן העולם. אם נשווה את הנבואות על העמים שניבא יחזקאל, שחי לאחר חורבן הבית והרבה לאחר נפילתה של בבל, לאזכורים של עמים בספר יואל, נגלה דבר מעניין. בספר יחזקאל מוקדשות נבואות להרבה עמים: עמון (כ"א כ"ה, ל"ג; כ"ה א'–ז'), מואב (כ"ה ח'–י"א), אדום (כ"ה י"ב–י"ד; ל"ב כ"ט; ל"ה ט"ו; ל"ו ה'), פלשת (כ"ה ט"ו–י"ז), צור וצידון (פרקים כ"ו–כ"ח), מצרים (פרק כ"ג) ושבא (כ"ז כ"ב–כ"ג; ל"ח י"ג); אך באופן חריג לא מוקדשת נבואה למעצמה בבל – שכבר איננה. כך גם ביואל, אין צורך לאזכר את בבל, שכבר לא קיימת בתקופתו. ביואל מוזכרים העמים: מצרים, אדום (שניהם ד' י"ט), צור, צידון, פלשת (שלושתם ד' ד') ושבא (ד ח).

אין בספר תוכחה, מאפיין מובהק של ספרות הנבואה של ימי הבית הראשון. כמו כן, אין רמז לעבודה זרה בקרב העם[37]. גם אם סגנונו של יואל מתאים יותר לנביאי בית ראשון, אפשר להניח שיואל הושפע מסגנונם[38]. גם זעקתו של יואל על ביטול מנחה ונסך, הינה דבר ה"מתאים לימי בית שני, כשהמקדש ועבודתו עמדו במרכז החיים הלאומיים"[39]. בנוסף, המונחים 'בני ציון' (ב' כ"ג) או 'בני יהודה וירושלים', הם מונחים דומים שבהם מתוארים תושבי יהודה עוד בימי שיבת ציון עד לימי נחמיה (השווה עזרא ד' ו', נחמיה ב' י'; י"א ג', כ'). כוגן מצדד בטענה כי יואל ניבא אחרי חנוכת בית שני ולפני ימי עזרא, זאת בגלל מספר נימוקים. אחד מהם: "נוראות החורבן והגלות עדיין לא נשכחו (ד' ב'); ומהבטחת

---

[36] סיבה משמעותית ביותר היא חוסר קיומו של המלך – אך על כך נדון בנפרד בהמשך המאמר. יצויין כי א"ש הרטום (בעקבות מ"ד קאסוטו באנציקלופדיה מקראית שם), בהקדמתו לספר יואל (ספר 'תרי עשר', ת"א תשל"ב, עמ' 41) המציג את הדעות השונות, מציין כי אין יתרון ברור לאחת מהן על האחרות ומצדד באפשרות כי יואל ניבא בימי בית שני.

[37] מאידך, גם נחום נמנע מלהוכיח את העם – ואין בו עבודה זרה, והוא ללא ספק נביא של בית ראשון. גם בספר עבדיה אין תוכחה לעם ישראל ולא עבודה זרה, וייתכן שהוא נכתב בימי הבית. אם כך, גם זו איננה הוכחה חותכת.

[38] מספר המקבילות בינו לביניהם הוא עצום. כמובן שאין אפשרות לקבוע במדויק האם פסוק כלשהו הוא מקבילה מכוונת או ששני הספרים הושפעו ממקור משותף. בשל העובדה שאיננו יודעים את זמנו של יואל, לא ברור האם היה ספר יואל מושפע מן הספרים האחרים או שהשפיע עליהם.

[39] מ"צ סג"ל, 'יואל', ת"א תשי"א, עמ' 8.

הנביא שהגולים יחזרו לבתיהם כדי לנקום במצרים ובאדום (ד' י"ט) עולה שתפקידם של בני עמים אלה במעשה החורבן, עדיין כואב"[40].

מאידך, אם נרצה לומר שיואל מנבא בתקופת בית ראשון, נוכל להסביר את הזהות בין תושבי יהודה לתושבי ירושלים, בכך שלאחר גלות עשרת השבטים הפך המצב את זהות יהודה וירושלים לאחת. במיוחד לאחר חורבנה של יהודה על ידי האשורים (בימי חזקיהו), כך שאין סיבה לתארך את יואל לימי בית שני דווקא, גם ימי סוף בית ראשון מתאימים למצב המתואר בו.

גם חסרונה של בבל אינה ראיה, אין חובה שבספר מעוט פסוקים כיואל, בבל תהיה חייבת להיות מוזכרת. בנוסף גם אין הדגשות שיואל נשלח על ידי ה'; הביטוי 'נְאֻם ה'' מופיע פעם אחת בלבד[41] והצירופים 'כה אמר ה'' ו'ה' צבאות' לא מופיעים כלל. לעומת זאת, בנבואות הבית השני חוזרים ביטויים אלה עשרות פעמים.

אי-אזכור המלך

בספר יואל, כשנקרא העם על כל שכבותיו לחזרה בתשובה בעקבות הבצורת ומכת הארבה, מתעלם הנביא משני מעמדות באוכלוסייה, שבימי הבית השני לא היו קיימים: בית המלך והשרים[42]. אי איזכורו של המלך בספר יואל, באופן עקבי גרם לחז"ל לומר כי יואל אכן ניבא בימי בית ראשון (כלומר, יואל חי בממלכה), אך כיון שהמלך רשע, לא זכה שנבואת הנביאים בתקופתו תיקרא על שמו: "יואל ונחום וחבקוק נתנבאו בימי מנשה, ומפני שלא היה מנשה כשר, לא נקראו על שמו, וכן הוא אומר "וידבר ה' אל מנשה ואל עמו ולא הקשיבו, ויבא [ה'] עליהם את שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה" (דברי הימים ב ל"ג י'-י"א)[43]. בדעה זו מצדד הרד"ק[44] וכן מזכיר זאת רש"י (יואל א' א'). גם קויפמן, להבדיל, מצדד בדעה זו ומאריך להגן עליה[45].

---

[40] 'מקרא לישראל – יואל', ת"א תשנ"ה עמ' 10. י' קויפמן ('תולדות האמונה הישראלית' ח"ז, עמ' 337) מנסה לתארך את יואל גם על בסיס הערה זו: "בימי פרס היתה מצרים משועבדת... ספק גדול הוא, אם היה כח ורצון להתקיף את שכנותיה... המאורע המרומז בס' יואל יכול היה להתארע, כנראה, רק בימי תרהקה, שמלך על כוש ומצרים משנת 689 עד שנת 671... ואם זה נכון, הרי שס' יואל נתחבר בימי מנשה הצעיר".

[41] ב' י"ב. בניגוד לשתים עשרה פעמים, לדוגמה, בחגי, ספר מימי בית שני שאורכו כחצי משל יואל.

[42] אך "הרי לא נזכרו... גם השרים. ובימי בית שני עמדו השרים עם הכהנים בראש האומה, כמו שאנו למדים מספר עזרה [=כך במקור], ונחמיה" (קויפמן, שם עמ' 335).

[43] סדר עולם רבה כ'.

אולם האברבנאל (בהקדמתו ליואל) מקשה, כי אם מדובר על רעב כל כך ארוך וכבד, כיצד לא מוזכר כלום ממנו בספר מלכים? הרב מן–ההר (שם) מאחד בין הסברה בסדר עולם שיואל, נחום וחבקוק ניבאו באותה עת לסברה שהיה זה בימי הרעב של יהורם. יחד עם זאת, הרב מן ההר מציין שהרד"ק (העקבי בהיצמדותו לדעה ב'סדר עולם') לא מפרש את הפסוקים על רעב בימי חבקוק. בניסיונו לעמוד על הסתירה, נסתבך הרב מן ההר עם המשך הזיהוי שהנביאים הנ"ל היו בזמן מנשה, עד כדי כך שהוא "מותח" את חייו של יואל למאתים שנה ויותר!

רותשטיין (Rothstien) טען כי חסרונו של המלך יתורץ, אם נאמר שיואל התנבא בילדותו של יואש מלך יהודה[46]. דעה זו יכולה להתאים לקביעתם של חז"ל כי מלך רשע לא ראוי שתיקרא על שמו תקופה. כשיואש היה ילד, מי שמלך היתה עתליה המרשעת[47]. לפי שיטה זו, בוודאי עמק יהושפט (יואל ד' ב', י"ב) נקרא על שם יהושפט, סבא–רבא של יואש[48]. אמנם, הפתרון הפשוט להסביר מדוע לא נזכר המלך, הוא שאין מלך. כלומר מדובר בתקופה שלאחר חורבן המקדש וגלות ירושלים ויהודה. קויפמן (שם) מדגיש שאי אפשר שהמדובר הוא בימי בית שני, שכן גם בנבואות העתידיות של יואל (פרקים ג'–ד') לא מוזכר מלך, ובוודאי בימי בית שני שאפו למלוכה[49].

עמק יהושפט

ראב"ע שהשיג על הדעה שבחז"ל לזהות את יואל כבנו של שמואל רק בגלל הזהות בשמות, מזהה את תקופת יואל במלכות יהושפט, רק בגלל ציון שם העמק 'יהושפט' (יואל ד' ב', י"ב), אף על פי שבמפורש מוזכר בכתוב מדרש–שֵם לשם העמק[50]: "והורדתים אל עמק יהושפט ונשפטתי עמם שם" (פסוק ב'), "...אל עמק יהושפט, כי שם אשב לשפ'ט" (פסוק י"ב).

---

44 הביאה בפתיחתו לשלושת ספרי הנביאים הנ"ל.

45 קויפמן, שם עמ' 334–338.

46 מובא באנציקלופדיה המקראית, שם עמ' 575.

47 מלכים ב' י"א.

48 ראה פירוש ראב"ע יואל ג' א'; ד' א'–ב', ד', ט'. להלן נדון במשמעות שם העמק.

49 סג"ל (שם) המשער כי יואל ניבא בתחילת בית שני (כמו גם אייספלדט), מעיר כי "אם היתה התעוררות לאומית–מלוכנית בימי דריוש, כפי שאולי נרמז בנבואות חגי (ב' כ'–כ"ג), אין לה כל זכר אצל יואל".

50 אף שהוא יכול להיות על שם יהושפט, ומדרש השם מאוחר יותר לזמנו של יהושפט. וראה את דברי ראב"ע (שם פסוק ט'): "והמפרש יהושפט כי השם ישפטם זה דרך דרש הוא, כי על דרך הפשט נכון הוא שיקרא שם אדם בשם עושהו".

הסבריו של ראב"ע עקביים לתיארוכו: "ועמק יהושפט היא עמק ברכה[51], כי יהושפט קרא שמו כן"[52].

קיומם של היוונים

היוונים מוזכרים בספר: "ובני יהודה ובני ירושלם מכרתם לבני **היונים**" (ד' ו'). יש שראו במילה זו אפשרות לזהות את תקופתו של יואל. היו אף שהפריזו וקבעו את זמנו לתקופה ההלניסטית[53]. קביעת זמנו בתקופה ההלניסטית מפוקפקת למדי, שכן צידון מוזכרת (ד' ד') כעיר שצריכה להיענש, אך היא חרבה עוד לפני תחילת תקופה זו[54]. ברם, יש בכך ראיה לכך שהספר מוקדם לשנת כיבוש הארץ על ידי אלכסנדר הגדול. כך סג"ל מנסה לתארך במדוייק: "אין יואל מכיר את היונים אלא כסוחרי עבדים[55], לפיכך ברור שהוא ניבא לפני התייסדות ממשלת היונים בארץ בימי אלכסנדר מוקדון (400 לפחב"ש[56]). אם כן, יש לייחס את נביאנו לזמן קרוב לסופה של ממשלת הפרסים בארץ, היינו בערך בשנת 450 לפחב"ש"[57]. גם יחזקאל הכיר את היונים כסוחרים בלבד: "יון תובל ומשך המה רכליך, בנפש אדם וכלי נחושת נתנו מערבך"[58]. כלומר, מסתבר שיואל אינו רחוק בהרבה מתקופתו של יחזקאל. בעוד שכוגן טען כי "מן התיאור (ד' ד'–ח') שדידת אוצרות מיהודה ומסחר בעבדים... ניתן לקבוע גבול תחתון לנבואה בסוף המאה ד' לפנה"ס..."[59].

---

[51] דברי הימים ב' כ' כ"ו. לאחר קרב שיהושפט ניצח בו "וביום הרבעי נקהלו לעמק ברכה כי שם ברכו את ה', על כן קראו את שם המקום ההוא ברכה עד היום". אכן, לפי כותב ספר דברי הימים נקרא שם העמק בזמנו 'עמק ברכה', אם כן מתי נקרא העמק 'עמק יהושפט'?

[52] פירוש ראב"ע יואל ד' ב'. ראה עוד ג' א'; ד' א', ד', ט'.

[53] "סוף מאה ד' או ראשית מאה ג' לפסה"נ בימי תלמי בן לאגוס (טרווס)" (כוגן, שם עמ' 9). ראה גם: ע' חכם, פירוש דעת מקרא לספר יואל, ירושלים תשל"ג, עמ' 5.

[54] צידון חרבה בידי ארתחשסתא השלישי בעקבות מרד טנס מלך צידון, בשנת 350 לפסה"נ, בקירוב.

[55] יואל ד' ה'. היוונים מוזכרים כסוחרים כבר בתעודות אשוריות חוץ–מקראיות במאה השמינית לפני הספירה; המגעים הראשונים בין יון לישראל מתועדים בממצא ארכיאולוגי החל מסוף מאה ז' לפנה"ס ועד לייסוד מושבות מסחריות בחופי ארץ ישראל במאה ו' (כוגן, שם עמ' 52).

[56] [=לפני חורבן בית שני]. התקופה היונית מתחילה ב–332 לפנה"ס, השנה שבה כבש אלכסנדר מוקדון את פרס.

[57] סג"ל שם. לדעה שיואל ניבא בתקופת השלטון הפרסי בארץ ישראל מצטרפים מאיירס, וולף, ואלסטרום (כוגן שם).

[58] כ"ז י"ג. ראה שם גם פסוק יט. באותה נבואה מוזכרת גם שבא (פסוק כב), שמוזכרת גם אצל יואל (ד ח).

[59] כוגן שם, עמ' 10.

אירוע ליקוי החמה

"ניסיון נועז להגיע לפתרון מתבסס על הכתוב 'השמש יהפוך לחושך והירח לדם' (ג' ד'), שנתפרש כתיאור מוחשי של ליקוי מאורות שנראה ביהודה בשנת 357 או 336 לפסה"נ"[60]. לזיהוי על פי פסוק זה ניתן להוסיף את הפסוק המובא פעמיים בדברי יואל: "שמש וירח קדרו וכוכבים אספו נגהם" (ב' י'; ד' ט"ו). אלא שאם נמשיך באותו קו מחשבה, לא נוכל לסגת גם בפסוקים דומים המוזכרים בספרים אחרים: "והקדרתי את כֹּכביהם שמש בענן אכסנו וירח לא יאיר אורו" (יחזקאל ל"ב ז'), "כי כוכבי השמים וכסיליהם לא יהלו אורם חשך השמש בצאתו וירח לא יגיה אורו" (ישעיה י"ג י')...

סיכום

לאור כל מה שראינו עד עתה, נראה כי קשה מאוד לדעת את זמנו של יואל. לדידי, אף אחת מן ההצעות אינה משכנעת במאת האחוזים או קרוב לכך. ההשערה שלי היא שמעצם חיסרון של כותרת כרונולוגית כזו או אחרת בפתח הספר או במהלכו, ניתן לומר שיש עניין לנביא לטשטש את ההקשר הכרונולוגי ולהשאיר את נבואות האימה על ארבה (או אויב הדומה לארבה) ואת נבואות העתיד כשייכות לכל זמן, ולאו דווקא בזמן שבו נאמרו הנבואות. אני מודע לכך שבאומרי זאת אני שומט את הקרקע מתחת לרגלי הדברים שכתבתי בראש המאמר, אך לאור הבלבול הגדול שנוצר בין ההשערות השונות, המרובות והבלתי–משכנעות, ייתכן שדווקא זו תהיה האמירה המשכנעת ביותר.

---

[60] כוגן שם, עמ' 9.